

Научно-информационен блок

ПОЛИТИЧЕСКАТА И ВОЕННАТА СИТУАЦИЯ В ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ (СЪРБИЯ, ХЪРВАТИЯ, БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА И ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ) ПРЕЗ 1941–1945 г.

Велизар Енчев, докторант

След военния слом на Югославия територията на кралството е разделена между Германия, Италия, България и Унгария. Северна Словения с град Марибор и Източен Банат (Войводина) са присъединени към Третия райх. Унгария окупира Бачка, Бараня, Междумурие и Прекомурие. Част от Хърватското приморие и Далмация се присвояват от Италия. Черна гора и Южна Словения също влизат в състава на италианската държава. България заема Царибродско, Босилеградско, Пиротско, Враня и голяма част от територията на Вардарска Македония. Западната Македония (градовете Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър, Струга и няколко села на юг от Охрид) е окупирана от Италия.

Югославското правителство в емиграция

След напускането на страната югославското правителство се събира в Атина, където се провежда първото заседание в емиграция. В дипломатическа нота до САЩ и Великобритания кабинетът в изгнание декларира, че не признава окупацията на страната и продължава войната срещу Германия и Италия. При под-

готовката на правителствената декларация се слага началото на бурна дискусия за отговорността за военния разгром на кралството. Сръбските министри в кабинета на генерал Симович твърдят, че *„предателството на хърватите“* е в основата на поражението. Хърватските представители сочат за главен виновник сръбския хегемонизъм и лошото командване на югославската армия. След като се знае, че генералският кадър е почти изцяло сръбски, очевидно и тази част от вината се стоварва на сръбите. Спорът продължава през следващите четири години и води до постоянни конфликти между бившите сръбски и хърватски министри. Но сръбската линия в кабинета надделява и той минава на великосръбски позиции, прикривани зад лозунгите за общоюгославско единство.

От Атина емигрантското правителство се премества в Кайро, а по-късно в манастира Тантур край Йерусалим. Крал Петър II е настанен в резиденцията на британския вицегубернатор в Йерусалим. След няколко месеца правителството и кралят окончателно се установяват в Лондон.

На заседанието на кабинета на 12 май 1941 г. за първи път се поставя въпросът за военните сили в бивша Югославия, останали лоялни на емигрантското правителство. Тогава става ясно, че в Близкия изток се намира група от 404 избягали югославски войници и офицери (7 генерали, 114 офицери, 54 подофицери и 229 войници). В този момент това е целият военен потенциал на югославското правителство в изгнание.

През февруари 1942 г. генерал Симович отстъпва премиерския пост в емигрантския кабинет на Слободан Йованович.

Окупационният режим и съпротивителното движение в Сърбия *Правителството на генерал Милан Недич*

В първите седмици след германската окупация на Сърбия се установява т.нар. Съвет на комисарите. Негов председател е бившият министър в кабинета на Стоядинович Милан Ачимович. През август 1941 г. германските власти съставят ново правителство, наречено *„кабинетът на тримата генерали“*. Негов председател е генерал Милан Недич, а заместници са двама сръбски генерали от бившата кралска войска. По време на Пър-

вата световна война Недич командва Източния фронт, където се водят кървави боеве с българската армия. Управлението на Недич е копие на колаборационисткото правителство на френския маршал Петен във Виши. Генералът поема премиерския пост в марионетното правителство, воден и от желанието си да защити сърбите от физическо унищожение. Недич полага големи усилия за настаняването на десетките хиляди сръбски бежанци, идващи от Хърватия, Босна и Херцеговина и Косово. Любимият му лозунг, който постоянно се повтаря в радиообръщенията към нацията, е „*Ред, работа, мир и братство*“¹.

Правителството на генерала формира сръбски въоръжени сили, съставени от жандармерия и сръбска национална гвардия. Сръбските сили са под пълния контрол на германското военно командване, което ги използва в боевете срещу партизанското движение. През януари 1942 г. части от германската и българската армия, подпомагани от военните съединения на Недич, започват военна офанзива срещу партизаните от двете страни на новата българо-сръбска граница. Генерал Недич вярва, че съюзничеството му с Германия ще позволи на Сърбия да се възстанови и при удобна възможност да се създаде Велика Сърбия.

Докато кабинетът на генерал Недич имитира самостоятелност от германските окупатори, Сръбското националистическо движение „Сбор“ на Димитрие Лютич е фанатично предано на Хитлер. В движението на Лютич членуват сръбски националисти, изповядващи нацистката идеология и подкрепящи физическото изстребление на евреите. Лютич организира Сръбски доброволчески отряди, които си съперничат с военните части на колаборационисткото правителство в преследването на партизаните.

Сръбското четническо движение

В момента на разпада на Югославия водач на Сръбската четническа организация е войводата Коста Пекиянец. Неговото убежище е Южна Сърбия, където организира няколко четнически формации. Като антикомунист и радетел за създаването на Велика Сърбия, Пекиянец установява близки контакти с немските окупационни сили, с които координира действията си срещу партизаните.

През лятото на 1941 г. се появяват първите сръбски четнически отряди под командването на Дража Михайлович – полковник от югославската армия, бивш началник-щаб на дислоцираната в Босна Втора армия. Около Михайлович се събират стотици войници и офицери от разбитата кралска войска, което превръща неговите единици в истински бойни формации с добра военна подготовка. Михайлович отхвърля предложението на Пекиянец да се влее в неговите четнически отряди и заеме поста началник-щаб. Съперничеството между двамата остава до края на войната. През 1944 г. Пекиянец е пленен от Михайлович и разстрелян. Но и преди физическото елиминиране на Пекиянец, полковник Михайлович се утвърждава като неоспорим лидер на сръбските четници.

В националната програма на Михайлович се предвижда възстановяването на Югославия под управлението на сръбската династия Караджорджевич. В новата Югославия Сърбия трябва да бъде в своите етнически и исторически граници, което означава формиране на Велика Сърбия. Това предполага *„радикално изчистване на сръбските земи от хърватите и мюсюлманите“*. Към тази националистическа програма се присъединяват и политици от бившите сръбски партии и движения.

В началото четническите отряди на Михайлович действат в Сърбия, но постепенно разширяват присъствието си в Босна и Херцеговина, Черна гора, Далмация и Лика, където жертва на действията им са хърватското и мюсюлманското население. През август 1941 г. Михайлович основава Централен национален комитет. Стратегията на четническия водач е изчакване на удобния момент за общо настъпление срещу германските части. Този момент е в пряка зависимост от успехите на съюзниците по фронтовете на Втората световна война. Михайлович обвинява комунистическите партизани, че жертват сръбския народ с неомислени диверсии, водещи до кървави репресии срещу цивилното население. В началото на въоръжената съпротива партизаните нерядко атакуват окупатора, въпреки очакваните масови екзекуции на заложници. Така обаче се разширява подкрепата за партизанското движение, в чиито редици се вливат хиляди репресирани от нацистите.

Михайлович поддържа връзки с германските и италианските сили. В Далмация четниците имат подкрепата на италиан-

ското командване в борбата им срещу партизанското движение. Четническият водач прибягва до това сътрудничество, като се надява, че с германска и италианска помощ ще елиминира засилващото се съпротивително движение на югославските комунисти. С помощта си за четниците италианците преследват и друга цел в Далмация – воюващият срещу усташите сръбски поп Момчило Джуич върши етническо прочистване на населените с хървати територии.

Изпълнявайки програмата си за обединяване на всички сръбски земи в освободена Югославия, Михайлович се опитва да създаде четнически групи във Вардарска Македония. Този опит пропада и двете чети в Македония нямат никакво влияние върху въоръжената борба. Неуспех претърпяват и подобни опити в Словения. В Косово сръбските четници формират два корпуса, които водят жестока борба за прогонване на албанското население и за промяна на етническата картина в областта.

През октомври 1941 г. Михайлович установява радиовръзка с англичаните, а чрез тях и с емигрантското правителство в Лондон. Югославското правителство подкрепя четническият водач и обявява неговите бойци за *Югославска отечествена армия*. Три месеца по-късно Михайлович получава генералски чин и е назначен за министър на армията и флота и заместник-върховен главнокомандващ (главнокомандващ е кралят). До 1943 г. четническите дивизии на Дража Михайлович получават по въздуха оръжие и муниции от британската армия. Михайлович е смятан за съюзник на Великобритания и САЩ, а емигрантското правителство широко пропагандира военните успехи на сръбските четници. Но нарастващото влияние на партизанското движение постепенно намалява политическата и военната тежест на генерал Михайлович.

Създаване на Независимата хърватска държава

Плановете на Италия и Германия за решаване на хърватския въпрос

През пролетта на 1937 г. Югославия и Италия сключват т.нар. Белградско споразумение, с което се уреждат редица политически и икономически проблеми между двете страни. Италия преустановява подкрепата си за усташкото движение,

а правителството на Стоядинович позволява завръщането на всички усташки емигранти, които желаят това. След споразумението в Югославия се завръщат повече от половината усташки, докато Анте Павелич и малка група негови сподвижници остават в Италия.

Военният преврат в Белград на 27 март 1941 г. променя не само военните планове на Хитлер, но и намеренията на Бенито Мусолини към Югославия. По инициатива на италианския диктатор на 29 март се провежда първата официална среща между Павелич и Мусолини. В началото на разговора Павелич е информиран за очакваните германско-италиански действия срещу Югославия. За Мусолини няма съмнение, че решението на Хитлер за заличаване на югославската държавност е окончателно. Но Мусолини има свои аспирации към Югославското адриатическо крайбрежие, заради които е толкова гостоприемен към усташките емигранти. Дучето дава да се разбере, че Павелич може да разчита на италианска помощ при поемането на властта в Загреб само при едно условие – ако Италия получи Далмация. Това е ключово искане към усташкия водач, от чието изпълнение зависи неговото политическо бъдеще. Павелич няма изход и дава съгласието си. Веднага след това установената в Италия усташка група от 250 души получава униформи и оръжие и започва отброяване на времето до нападението срещу Югославия.

Някои изследователи обясняват съгласието на Павелич да отстъпи Далмация по следния начин: След преврата на генерал Симович Хитлер решава да заличи не само Югославия, но и хърватските тежнения за собствена държава. Павелич е информиран, че Берлин ще предложи северните хърватски земи на унгарците, южните – на италианците, а Централна Хърватия ще се окупира от германските войски. Преследвайки своите цели, Мусолини изпълнява молбата на Павелич и в телефонен разговор с Хитлер го разубеждава от това намерение. Но интервенцията на Мусолини има своята цена – хърватите трябва да отстъпят Далмация. Затова Павелич е убеден, че за хърватската държава е по-изгодно да влезе в италианската, а не в германската сфера на влияние.²

След преврата в Белград Хитлер има друго виждане за водачеството на хърватската държава. Не без основание той приема Анте Павелич като „човек на италианците“. Затова първоначално усташкият водач не влиза в германските планове. Хитлеристката дипломация търси авторитетен политик в Загреб, който най-добре ще гарантира германските интереси.

На 1 април 1941 г. председателят на Хърватската селска партия Владко Мачек е посетен от германските дипломати Молтке и Васенмайер, командировани от Берлин, за да сондират настроенятия след преврата. Молтке и Васенмайер настояват Мачек да не влиза в кабинета на Душан Симович, като му предлагат да оглави бъдещата хърватска държава след германската интервенция. Мачек отхвърля предложенията, защото не желае да бъде немска марионетка във васалната хърватска държава и е убеден, че Хитлер ще изгуби войната.

Отказът на Мачек принуждава Молтке и Васенмайер спешно да търсят друго кадрово решение. Те веднага посещават в Загреб завърналия се от Италия Славко Кватерник, върху когото накрая пада германският избор. Васенмайер и Кватерник договарят всички детайли около провъзгласяването на хърватската държава, получавайки и съгласието на Мачек, което има голямо пропагандно значение. На 10 април 1941 г. предните германски части стъпват в Загреб. В този момент в радиообръщение към хърватския народ Славко Кватерник обявява създаването на Независимата хърватска държава (НХД). Това обаче се прави от името на Анте Павелич. Кватерник прочита и призова на Мачек към хърватите и членовете на ХСП за подкрепа на новата власт.

Мусолини приема с подозрение преговорите на германците със Славко Кватерник. Той се страхува, че неговият фаворит Анте Павелич може да бъде елиминиран. Все пак Кватерник запазва лоялността си към Павелич, обявявайки новата държава от негово име.

На 11 април Павелич и усташката група от 250 души поемат към Югославия. В Карловац Анте Павелич се среща с Васенмайер и с италианския представител Анфузо и получава германското съгласие да оглави Независимата хърватска държава.

На 15 април 1941 г. Анте Павелич пристига в Загреб и поема властта в свои ръце. Павелич подписва декрет за формиране на първото хърватско правителство, в което заема поста премиер и министър на външните работи. Славко Кватерник оглавява военното министерство и става заместник на „поглавника“ (официалната титла на Анте Павелич от емигрантските години, съответстваща на хитлеристката „*фюрер*“ и италианската „*дуче*“). Всички останали министри също са от близкото обкръжение на поглавника.

Преговорите за границите на Независимата хърватска държава

На 25 април 1941 г. в Любляна започва първият кръг от преговорите за очертаване на хърватско-италианската граница. Хърватската делегация е водена от Анте Павелич, италианската – от външния министър Чано. Италианската страна припомня поетите от Павелич ангажименти пред Мусолини, без да крие желанието си да получи Далмация. На 7 май в Тържич се срещат Мусолини и Павелич, които постигат окончателното споразумение по далматинския проблем. Едва на 18 май в италианската столица се подписва т.нар. Римско споразумение, определящо морската и сухопътната граница между двете държави.

Римското споразумение е съставено от три документа. С първия Италия получава Далмация, а в Независимата хърватска държава остава Адриатическото крайбрежие от Омиш до Дубровник. С втория документ хърватската страна се задължава да не поддържа военноморски флот и да не изгражда военни обекти по крайбрежието. Третият документ изяснява политическите отношения между Независимата хърватска държава и Италия. С него Италия дава гаранции за политическата независимост на *Кралство Хърватия*. В текста изрично се подчертава, че хърватската страна не може да поема международни задължения, противоречащи на дадените от Италия гаранции.

Използването на името *Кралство Хърватия* не е случайно. При срещата си с италианския крал Виктор Емануил III Павелич предлага „*короната на крал Звонимир*“ на Савойската династия в лицето на принца от Сполето. Но този наложен от

политическата ситуация ход, който няма никаква юридическа стойност, бързо се забравя и до края на войната се използва само името Независима хърватска държава.

Римският договор е валиден до лятото на 1943 г. След капитулацията на Италия и отпадането ѝ от Тройния пакт, Далмация е включена в рамките на Независимата хърватска държава.

На 7 юни 1941 г. Хитлер и Павелич се споразумяват за хърватско-германската граница, която узаконява новото положение след нацистката окупация на Сърбия. Граничната черта започва от устието на реките Сава и Дунав до устието на река Дрина, минава през Брусница и продължава по старата граница между Босна и Сърбия.

Преговорите между Унгария и Независимата хърватска държава попадат в задънена улица, след като през декември 1941 г. унгарският парламент едностранно анексира Междумурието, окупирано по-рано от унгарските войски. Поради това между двете страни не се подписва граничен договор и този въпрос остава открит до края на войната.

Римският договор определя статута на Независимата хърватска държава като марионетно държавно формирование, намиращо се под политическия контрол на Италия. Независимата хърватска държава губи Далмация и Междумурие, но получава Босна и Херцеговина.

Анте Павелич не успява да постигне своя идеал Велика Хърватия. Границите на Независимата хърватска държава са определени от Германия и Италия и са значително орязани в сравнение с неговите териториални претенции, включващи Същинска Хърватия, Славония, Лика, Загорие, Босна и Херцеговина, Далмация, Истра, Междумурие, Прекомурие, Срем, Санджак, Войводина, Бока Которска. В хода на войната се реализира усташката програма-минимум за териториалния обхват на новата държава (извън нея остават големи части от Далмация, Истра, Междумурие, Прекомурие, Санджак и Войводина). Хърватският национализъм се сблъсква с германския, италианския и унгарския експанзионизъм, а великохърватската концепция се оказва практически неосъществима. Независимата хърватска държава не получава такива чисти в етническо от-

ношение хърватски територии като Далмация и Междумурие, а присъединява етнически смесените региони на Босна и Херцеговина, впоследствие и Срем, които никога не успява трайно и стабилно да включи в своята територия. В новата хърватска държава се срещат повечето етнонационални групи, които населяват стара Югославия: хървати, сърби, германци, унгарци, словаци, италианци, черногорци, словенци и др. Хърватите-католици се оказват едва половината от населението на страната (православните сърби са приблизително 30%, мюсюлманите – 12% и останалите национални групи – 8%).³

Международното признаване на Независимата хърватска държава

На 10 април Унгария първа признава Независимата хърватска държава. Унгарското правителство бърза с решението, защото по този начин се узаконява ликвидирането на Кралство Югославия като субект на международното право. Това анулира югославско-унгарския договор от 1940 г. и отваря пътя на Унгария за завземане на всички територии, отнети и по силата на Трианонския договор от 1919 г.

На 15 април Независимата хърватска държава е призната едновременно от Германия, Италия и Словакия. На 21 април България се присъединява към групата на държавите, признали Независимата хърватска държава. Румъния прави това едва на 6 май, тъй като се страхува от реакцията на СССР. Следват дипломатически ноти за признаване от Япония, Испания, Финландия, Дания, Тайланд, Китай, Бирма, „Свободна Индия“, Филипинската република. Загреб установява търговски отношения с Швейцария и френското колаборационистко правителство на маршал Петен.

Международното признаване на Независимата хърватска държава идва предимно от държавите-членки на Тройния пакт и от сателитите на Германия и Япония. Независимата хърватска държава не е официално призната от Ватикана, но поддържа дипломатически отношения със Светия престол, което означава де факто признание.

Държавното устройство и вътрешнополитическата обстановка в Независимата хърватска държава

Анте Павелич е държавен глава и главнокомандващ въоръжените сили на страната. Вътрешната и външната политика се ръководят еднолично от поглавника, всички закони се издават от негово име. Страната е разделена на 22 големи жупи, 139 котара, 18 котарски места и 978 общини. Жупаните се назначават от поглавника.

В новата държава Хърватският народен сабор има само представителни функции. На 24 януари 1942 г. парламентът е свикан на първото си заседание. Съгласно нареждането на поглавника Саборът е съставен от 217 души. В тази квота влизат бившите депутати от 1918 г., основателите на Хърватската селска партия и Хърватската партия на правото от 1919 г. (правашите) и хърватските депутати от Народната скупщина на Югославия от 1938 г. В парламента са и най-видните усташки лидери и двама представители на немското малцинство. След първото заседание Саборът заседава още три пъти (февруари, април и декември 1942 г.), с което се изчерпва неговата роля в политическия живот на Независимата хърватска държава.

В Независимата хърватска държава не се разрешава дейността на партиите, единствената политическа сила е усташката организация. Копирайки опита на фашистката партия в Италия и нацистката в Германия, Павелич изгражда структурите на усташката организация изцяло по техен образец. Главният усташки стан е върховният орган на партията, изцяло подчинена на поглавника, който е и партиен водач.

Противниците на усташкия режим са преследвани, като най-сурови са репресиите срещу Комунистическата партия. Селската партия на Мачек се разпада, а нейният водач прекарва в затвора от 1942 до 1943 г.

На 17 април 1941 г. поглавникът издава Наредба за отбраната на държавата и народа, в която се казва:

„1. Който навреди на честта или интересите на хърватския народ, или по какъвто и да е начин застраши съществуването на Независимата хърватска държава или държавната власт... ще се третира като национален предател.

2. Който извърши престъпление по т.1, ще бъде наказан със смърт.“⁴

Идеологията на усташкото управление е националистическа и клерикална. Вътрешната политика на Анте Павелич се гради на антикомунизма, антисърбизма и антисемитизма и е въплътена в Наредбата за защита на арийската раса и честта на хърватския народ. Хърватите-католици се определят като „цвета на държавата“ и са нейни пълноправни граждани. Това правило не важи, ако те се противопоставят на усташкото движение. В такъв случай хърватите се третират като „вътрешни врагове“ и могат да бъдат наказани със смърт.

Мюсюлманите в Босна и Херцеговина получават името „етнически хървати“ и имат широка културна автономия. Привилегированото положение на мюсюлманите се обуславя от усташката политика за тяхното етническо поглъщане. Освен това те са необходими на усташката власт в борбата и срещу сръбските четници и партизаните в Босна и Херцеговина.

В Независимата хърватска държава не се признават националните малцинства. Сърбите, евреите и циганите са отстранени от политическия живот и са лишени от лична собственост и граждански права. В рамките на Независимата хърватска държава сърбите са близо два милиона, което представлява една трета от населението. Антисръбската политика на режима е силно повлияна от тежкото историческо наследство в отношенията между двата народа.

Антисемитизмът и расизмът към циганите са резултат и от германския натиск. В създадения след 1941 г. концентрационен лагер в Ясеновец са затворени хиляди противници на режима, много от които се озовават там по чисто етнически принцип. Според проучване от 1977 г. на хърватския историк Франьо Туджман (първият хърватски президент в периода 1989–1999 г.), през Втората световна война в Независимата хърватска държава са убити 80 000 души. Сръбски историци увеличават тази цифра повече от десет пъти.

Католическата църква поддържа добри отношения с Анте Павелич, приемайки го като олицетворение на хърватската държавност. Но църковният връх се противопоставя на поли-

тическите репресии и преследването на националните малцинства, застъпвайки се за сърбите, евреите и циганите. Особена заслуга в това отношение има кардинал Степинац, който многократно сигнализира за престъпления на усташките бойни единици срещу цивилното население.

С приближаването на края на войната започва бързият разпад на усташкия режим. Някои от най-близките сътрудници на Павелич настояват за закриване на лагера Ясеновец и за либерализиране на вътрешната политика. Критиците на поглавника в усташката партия са отстранени от властта или напускат страната. Поради разногласия с Павелич военният министър маршал Славко Кватерник бяга в Германия в края на февруари 1943 г. Просветният министър Будац е под домашен арест от 25 октомври 1943 г. Интересна оценка за Павелич като водач на усташкото движение дава близкия му сътрудник Иван Оршанич:

„Звучи странно, но д-р Анте Павелич символизираше единството на движението и в същото време беше техническият реализатор на неговото разбиване... За Павелич приятелството между трима усташки министри, трима усташки генерали или трима усташки разузнавачи представляваше нелоялност и възможен заговор и трябваше да се контролира или осуети“⁵.

В началото на 1945 г. вътрешният министър Младен Лоркович и министърът на отбраната Анте Вокич установяват контакти с англичаните, търсейки гаранции за оцеляването на Независимата хърватска държава. Павелич дава съгласието си за започване на преговори с Хърватската селска партия с цел формиране на широко коалиционно правителство. В правителството се обсъжда възможността за разпускане на усташките въоръжени сили, за скъсване с Германия и за демократизиране на политическия живот. В търсене на изход от тежката за режима ситуация Павелич дори води преговори с пратеници на сръбския четнически водач Дража Михайлович. Обвинени в заговор срещу поглавника, в края на април са арестувани министрите Лоркович и Вокич. Непосредствено преди изтеглянето на усташките части от Загреб, Лоркович и Вокич са екзекутирани. На 4 и 5 май 1945 г. от Загреб тръгва колона от 180 000

хърватски войници и около 100 000 цивилни, търсещи спасение на запад от настъпващите към столицата партизански колони.⁶ В тези дни Анте Павелич бяга от страната с помощта на католическата църква и намира убежище в Испания.

За разлика от колаборационисткото правителство на генерал Недич в Сърбия, Независимата хърватска държава има всички държавни атрибути. Зад държавните символи обаче се крие военната и икономическата зависимост на Независимата хърватска държава от Германия и Италия. Хърватия е разделена на две окупационни зони – немска и италианска. Но докато Хитлер няма териториални претенции към Независимата хърватска държава, Мусолини окупира Далмация и прави всичко за нейното интегриране към италианската държава.

Създаването на Независимата хърватска държава ликвидира сръбската хегемония и осъществява хърватската национална идея за самостоятелна държава. Но външните съюзници на Независимата хърватска държава и използваните средства за реализиране на вътрешната политика компрометират тази идея и отлагат с близо половин век възстановяването на хърватската държава.

Включване на Босна и Херцеговина в Независимата хърватска държава

Преговорите между Хитлер и Мусолини за статута на Босна и Херцеговина

В момента на провъзгласяването на Независимата хърватска държава статутът на Босна и Херцеговина е нерешен. Италианските претенции към Далмация и неуредените отношения между Рим и Загреб принуждават Мусолини да търси подкрепата на нацисткия диктатор. На 21 и 22 април 1941 г. италианският външен министър е във Виена за преговори с Хитлер и Рибентроп, по време на които се постига споразумението за Босна и Херцеговина. Опасявайки се от прекалените амбиции на Рим, Хитлер отклонява искането на Мусолини италиански части да заместят германските сили в Независимата хърватска държава. Германското посредничество води до присъединяването на Далмация към Италия и на Босна и Херцеговина и част от Санджак – към Независимата хърватска държава. На

24 април Хитлер подписва заповед, с която между германската и италианската военни зони в Независимата хърватска държава се прокарва следната демаркационна линия: Самобор – Петриня – Глина – Босански Нови – Приедор – Баня Лука – Яйце – Травник – Сараево – Рудо – Митровица – Прищина.

Според Хитлер Италия и Хърватия трябва да са доволни от подялбата на Далмация и Босна и Херцеговина, тъй като получават територии, които са част от националната им история. Не така мисли Павелич. Той приема с резерви резултатите от германското посредничество, защото остава в историята като държавника, изгубил Далмация и получил етнически разнородната Босна и Херцеговина, в която хърватите са малцинство.

Босненските мюсюлмани между усташите и четниците

В края на април 1941 г. босненският мюсюлманин Узераг Хаджихасанович (бивш сенатор в Народната скупщина в Белград) оглавява мюсюлманско-сръбска делегация, която поставя пред Загреб въпроса за автономията на Босна и Херцеговина. Усташкият отговор е незабавен – сръбските делегати са арестувани и убити, докато мюсюлманите са „убедени“ да се откажат от сепаратистките си идеи. Също толкова неприемливи към мюсюлманите са и сръбските четници. Затова автономистите променят тактиката, изпращайки на Анте Павелич и Дража Михайлович протестни декларации срещу терора над мюсюлманите. Внимание се обръща и на опитите за насилствена промяна на ислямската вяра с християнска. Декларации с такова съдържание се подготвят в Сараево, Баня Лука, Биелина, Мостар, Тузла, Приедор.

В Босна и Херцеговина съществуват и антиюгославски мюсюлмански организации, подкрепящи усташкото движение. На 2 април 1941 г. такава делегация посещава в Загреб Анте Павелич и му засвидетелства лоялността си. Тази група приема с одобрение усташките закони, провъзгласяващи босненските мюсюлмани за хървати и наричайки ги *цвета на хърватския народ*. През краткия период на своето съществуване усташката държава се опитва да спечели на своя страна босненските мюсюлмани. Много мюсюлмани обаче обвиняват

уасташите, че се опитват да вбият клин между тях и сърбите и така да предизвикат взаимно изстребление.

През лятото на 1942 г. четниците убиват между 3500 и 5000 мюсюлмани в Югоизточна Босна в рамките на операция за „про-
чистване на мюсюлманската територия“. Командващият опе-
рацията майор Остоич докладва на Дража Михайлович:

*„Завършихме действията по гребена на Яхорина... според
досегашните информации 1000-3000 мюсюлмани са изклани.
Групите ни са съставени от добри бойци и от още по-добри
мародери... Мюсюлманите на тълпи бягат към Сараево...“*

Командващият четническият отряд в Херцеговина майор
Бацович се отчита така:

*„Задачата е изпълнена. Убити са около 1000 неприяте-
ли, от които 300 – жени и деца... Въпреки това смея да
твърдя, че това е най-сръбският и най-югославският народ
в страната“.*

Сръбският терор над мюсюлманите принуждава югослав-
ското емигрантско правителство да поиска обяснение от пол-
ковник Михайлович. Четническият водач отговаря, изпращай-
ки в Лондон свое предишно обръщение към босненските мю-
сюлмани, с което ги призовава да встъпят в неговите отряди.⁷

В разразилата се война на територията на Босна и Херце-
говина мюсюлманите са обект на етнически и верски претен-
ции както от уасташите, така и от четниците на Дража Михай-
лович. Мюсюлманските селища са опожарявани, а жителите
им убивани или прогонвани от сръбските четници и уасташки-
те формации. След евреите и сърбите мюсюлманите са най-
преследваната етническа общност в бивша Югославия по вре-
ме на Втората световна война. От 800 000 регистрирани мю-
сюлмани през 1941 г., в края на войната се установяват около
60 000 хиляди убити и безследно изчезнали мюсюлмани. Тази
политика логично води мюсюлманите в редиците на парти-
занското движение, където цари етническа толерантност.

Мюсюлманските военни формации

Военните формации на босненските мюсюлмани са разно-
родни и отразяват хаоса в политическата ориентация на насе-
лението. През 1942 г. мюсюлманските автономисти създават

„Мюсюлманска полиция“, която трябва да се бори срещу четническите единици и партизаните. В Източна Босна се ражда „Легия“ под командването на Хаджиефендич, обединяваща симпатизанти на усташите, четниците и партизаните. Основната и задача е да защитава мюсюлманските села от нападенията на противника. Неестественият състав на тази единица води до бързото ѝ разпадане. В Цазинска Крайна се създава „Мюсюлманска войска“, чиито отличителни белези са зеления полумесец на шапката и лозунгът „За исляма“.

Най-малобройни са военните поделения на мюсюлманите-колаборационисти. Към италианската войска и сръбските четници действа „Доброволна антикомунистическа полиция“, която се сражава срещу партизаните. В рамките на усташките въоръжени сили има мюсюлмански отдели. Най-известна е SS-дивизията „Ханджар“, съставена от босненски мюсюлмани (50 на сто), германци (40 на сто) и други народности (10 на сто). Бойците от дивизията преминават военен курс в Германия и Франция, след което участват в антипартизанските офанзиви. Дивизията е отговорна за много престъпления срещу мирното население в сръбските райони на Босна.

Особено деликатно е положението на мюсюлманите през пролетта на 1942 г., когато четниците и усташите сключват споразумения за борба срещу партизаните. Четниците постигат такива споразумения с германското и италианското командване в Босна и Херцеговина. Много често съвместните действия на четниците, усташите, германците и италианците засягат мюсюлманските селища, край които се водят сраженията с партизаните.

Намирайки се между чука и наковалнята, през 1942 г. босненските мюсюлмани-автономисти изпращат меморандум до Хитлер с молба да включи Босна и Херцеговина в границите на Третия райх. Мюсюлманска делегация от Мостар посещава Италия, за да поиска помощ срещу четническия терор в Херцеговина, подкрепян и от италианските окупационни части. Подобни действия са предизвикани не от здравата политическа и военна логика, а от отчаянието. Но те показват и късoglедството на автономистите, люшкатащи се между ислямските ценности и съюзяването с противниците на тези ценности.

Разнородни по своя състав и политическа ориентация, мюсюлманските военни формации в Босна и Херцеговина стават жертва на четниците, усташите и партизаните. Ходът на събитията показва, че повечето мюсюлмански бойци от разбитите съединения се присъединяват към партизанските бригади. Бойното поле на Босна и Херцеговина е ничия земя, завладяна от хаоса и беззаконието, където всеки воюва срещу всеки. Това е характеристиката на класическата гражданска война.

Присъединяване на Вардарска Македония към България *Дипломатическата подготовка*

На 4 януари 1941 г. българският министър-председател Богдан Филов е на аудиенция при Хитлер и външния министър Рибентроп. Дватама настоятелно поставят въпроса за бързото присъединяване на България към Тройния пакт, обещавайки гаранции при евентуални международни усложнения и съдействие за получаване на Беломорието. Филов повдига въпроса за Македония, който е централен в българската външна политика след Първата световна война. Отговорът на домакините е отрицателен, като и за двете страни е пределно ясно коя е причината – очакваното влизане на Кралство Югославия в Оста. При това положение цар Борис III и правителството на Филов са принудени да приемат германските условия, макар че те не задоволяват програмата-максимум на българската външна политика.

На 1 март 1941 г. във Виена е подписан протоколът за присъединяването на България към Тристранния пакт. В документа не се споменава Македония. На 25 март правителството на Цветкович-Мачек подписва същия протокол. Югославия и България се оказват съюзници на оста Берлин-Рим-Токио.

Военният преврат в Югославия променя коренно ситуацията и българските претенции към Македония стават актуални за Берлин. На следващия ден след преврата тонът на представителите на германското външно министерство се изменя коренно. Тяхната резервираност относно българските териториални претенции постепенно изчезва. Стига се дори дотам, че висши дипломатически служители на райха открито признават „*незаслуженото огорчение*“, което германската политика била на-

несла на България. Промяната в настроението се забелязва още в петминутния разговор между Хитлер и българския пълномощен министър П. Драганов в присъствието на Рибентроп, проведен на 27 март. Райсфюрерът съобщава, че поведението на Югославия „е разрешило въпроса за Македония“.⁸

В началото на април 1941 г. германското външно министерство предлага на България три български дивизии да окупират Вардарска Македония и да поемат административния контрол на областта. Целта е да се освободят намиращите се там германски войски, необходими за подготвящата се война срещу Съветския съюз.

На 9 април в София германското предложение е обсъдено и прието. Цар Борис е съгласен да приеме предложението, но „не за окупация“, а „за да се запазят редът и спокойствието“ в завзетите от германските войски области. Формулировката на монарха не е случайна. С нея се цели да се предотвратят неблагоприятните тълкувания за поведението на България сред световната общественост. На 19 април цар Борис посещава Хитлер. Целта на визитата е окончателното уреждане на въпроса за Македония. По време на срещата българският цар оставя предварително подготвените карти, върху които са отбелязани българските искания.⁹

На 18 април Рибентроп изпраща телеграма до Филов, в която точно са определени областите за заемане от България. На 19 април 1941 г. българските войски влизат във Вардарска Македония. На 23 април в София пристига германският дипломат К. Клодиус, който още на следващия ден подписва с българския си колега Иван Попов тайната спогодба „Клодиус – Попов“. Документът задоволява българските териториални претенции и позволява на българските войски да се настанят във Вардарска Македония, Западна Тракия и Поморавието. Той обаче не дава никакви права на България върху Вардарска Македония и другите заети области. Това е добре обмислен ход на хитлеристката дипломатия, която така държи в напрежение българската страна и си осигурява нейната лоялност във всяка ситуация.

В същото време Италия не крие апетитите си към Западна Македония и градовете Тетово, Гостивар и Охрид. Това притес-

нява българското ръководство, което интервенира пред Берлин, за да предотврати неизбежния сблъсък с Мусолини. По време на преговорите между външните министри на Германия и Италия Рибентроп и Чано във Виена (21-22 април 1941 г.) германците не възразяват България да получи цяла Македония. Чано обаче настоява Албания да получи Дебър, Гостивар и Тетово. Според окончателния договор от 24 април с.г. Вардарска Македония се дава на България, а западният пояс, включващ Струга, Гостивар и Тетово, влиза в Албания. Определеният като „*българска национална светиня*“ Охрид и рудникът за хром Люботрън се дават на България, но се поставят под германско управление.

Дипломатическата подготовка за присъединяването на Вардарска Македония към България е в зависимост от развитието на политическата ситуация в Югославия. До преврата на генерал Симович Германия по никакъв начин не показва, че е готова да задоволи териториалните искания на българската страна. Липсата на яснота от германска страна за юридическото основание на българското присъствие във Вардарска Македония е също сигнал за двойствената политика на Хитлер към България.

Създаване на Българските акционни комитети

След германското нападение срещу Югославия във Вардарска Македония се настаняват германски войски. Те не отстраняват сръбската администрация в областта и дори сътрудничат с нея, което създава антигермански настроения сред българското население. В този момент София и Берлин водят дипломатически преговори за статута и разполагането на българските части в Македония. В тази ситуация се създава задълбочаващ се политически вакуум – германците окупират Вардарска Македония, сръбските власти продължават да работят необезпокоявано, а българската армия все още не влиза в областта.

В началото на март членове на ВМРО решават да организират Български акционни комитети във Вардарска Македония, които да подготвят влизането на българските части. Отговорната мисия се възлага на Стефан Стефанов и Васил Хаджикимов. На 6 април немските войски влизат в Македония от българска територия. Два дни по-късно Стефанов и Хаджикимов пристигат в заетия от германците Скопие, подложен на бомбардировки от югославската авиация.

След няколкодневни заседания с най-изтъкнатите българи се създава Български централен акционен комитет (БЦАК) на Македония, на който са подчинени местните акционни комитети. Те обхващат не само Вардарска, но и Егейска Македония. Затова се взема решение за регулиране на отношенията на комитета не само с германските, но и с италианските власти. В разискванията всички са единодушни, че след сключване на съответните споразумения с германците и италианците и след пристигането на българските войски и власти функциите на акционния комитет ще се приспособят към българските закони. На заседание на Централния комитет се подготвя организация за поемането на властта. Решава се да се изпрати делегация от представители на комитета, които да настояват пред германските власти да предоставят управлението на общината на българите, които са мнозинство в района. БЦАК решава да се съберат средства за закупуване на подаръци за германските войници по случай Великденските празници, с което не само да изразят благодарността си за дългоочакваното освобождение от сръбското потисничество, но и да предразположат германските военни власти да предадат общинската власт в български ръце. Издава се и декларация на комитета със следния текст:

„Българи! Македония е свободна! Свободна е Македония за вечни времена! Настъпи краят на робството, под което Македония изнемогваше допреди няколко дни само. Вековното робство, гръцко, турско и сръбско, духовно и политическо, а в XX век и икономическо и социално, изчезна завинаги. Един велик идеал, свободата, за която Македония води вековни борби с безпримерен стоицизъм и безбройни свидни саможертви, е вече действителност. Усилията на цар Борис III да доведе това велико дело до щастливо осъществяване се увенчаха с окончателен и блестящ успех. Водачът на една велика световна революция, водачът на могъщия германски народ заповяда на своите славни и победоносни войски и в сътрудничество със съюзника си Италия да извоюва свободата на нашата мила Родина, на нашата велика мъченица, на многострадална Македония. Македония е вече свободна и е вече в общобългарската национална общност“¹⁰.

До влизането на българските войски са формирани акционни комитети в повечето градове на Вардарска Македония. В разположения в Западна Македония Тетово се стига до сблъсък на интересите между Българския акционен комитет и Албанския комитет, настояващ градът да бъде присъединен към Албания. На 10 май градът е завладян от италианските войски, от което са недоволни както българите, така и албанците. Подобни проблеми възникват в Охрид, Ресен, Струга и Прилеп.

Навсякъде комитетите започват своето съществуване с подмяната на сръбската администрация с българска и с опазване на обществения ред. На отделни места екстремисти разпалват сред населението антисръбски чувства и желание за отмъщение. В Скопие Акционният комитет предотвратява линчуването на сръбския митрополит Йосиф, който като битолски епископ има редица антибългарски прояви. Комитетът едва удържа гражданите на Прилеп, които се опитват да се саморазправят със стотиците заселени от Белград сръбски и черногорски колонисти, отнели най-плодородните български земи.

Още с възникването си БЦАК създава приятелски отношения с хърватското правителство. Една от първите му задачи е да изпрати поздравителна телеграма до хърватския държавен глава Анте Павелич. Изразява се благодарност към Павелич, както и към хърватския народ, за оказаната помощ на българите от Македония за освобождението им. Както е известно, на Скопския студентски процес през 1927 г. загребският адвокат Анте Павелич е единственият, който защитава подсъдимите студенти-българи от Македония. До някакво по-сериозно сътрудничество обаче не се стига. Павелич изпраща двама представители в Скопие за установяване на връзка. Според Хаджикимов тяхното посещение е инспирирано не толкова от желанието на Павелич да се запознае с дейността на акционните комитети, колкото от желанието на неговия приятел Иван Михайлов.¹¹ Михайлов е в Загреб по лична покана на Анте Павелич, след като от 1934 г. е в емиграция поради забраната на ВМРО от българското правителство.

В момента на влизането на българските войски в Македония БЦАК активизира своята работа. В изложение до българския премиер Богдан Филов председателят на комитета Стефан Стефанов предлага да се организира център за наблюдение

ние. Той трябва да контролира пропагандата за автономна или независима Македония, в дъното на която стои Италия. Стефанов моли Филев да интервенира пред Италия за прекратяване на албанските издевателства над българите в окупиранияте от италианците райони в Македония. В изложението се разкрива, че окупационните власти принуждават българите да изпращат децата си в сръбски училища, отворени веднага след влизането на италианската армия в Западна Македония.

В изложение на секретаря на БЦАК Васил Хаджикимов намираме свидетелство, показващо, че неговата дейност не е под контрола на българските власти и че пречките в работата му се създават не само от италианските власти:

„Обединението бе обявено и осъществено преди идването на българските войски и българската държавна администрация – без знанието на тогавашното правителство в България, председателствано от Филев, и против волята на германците. Те (германците – б.а.) настояваха за една „автономна Македония“ под техен протекторат. В Скопие, където беше седалището на този централен комитет, както и по другите градове и селища, където се организираха неговите разклонения, германските комендантури правеха всички възможни пречки за тяхното създаване. Искана доказателства за българския характер на местното население, и то с изразено болшинство по отношение на другите националности, за да ги признаят. И такива, що се отнася до Вардарския край, ги получиха навсякъде с акции за окачване на български знамена по къщите, с изгонване на сръбските служители от общините и другите държавни учреждения, със заменяването с наши местни българи...”¹²

На 7 юни 1941 г. българският областен управител на Скопие Антон Козаров издава заповед №248, с която прекратява дейността на БЦАК и на местните акционни комитети. Причина за това решение са опасенията на София, че комитетите са под влиянието на намиращия се в Загреб водач на ВМРО Иван Михайлов. Българското правителство се страхува, че с авторитета си в Македония Михайлов може да попречи на новата политика в областта. Освен това има и страх от тесните

връзки на Иван Михайлов с германците, които в труден момент могат да прибегнат до неговите услуги.

Влизане на българската армия във Вардарска Македония

На 19 април 1941 г. предните части на Пета армия влизат във Вардарска Македония. Съгласувано с германското командване се създават 14-а и 15-а дивизионна област с щабове в Скопие и Битоля. Десетки хиляди българи посрещат с цветя още по пътищата българската армия. Влизането на армията в Скопие, Охрид, Битоля, Велес, Смилево, Щип, Кавадарци, Тетово, Гевгели, Неготино, Прилеп се превръща в огромни митинги на населението, което е неоспоримо доказателство за етническия характер на Вардарска Македония. В Битоля от 35 000 души население 30 000 излизат да посрещнат българските части.

Германското главно командване предава градовете на представители на българската армия и на акционните комитети, като знамето с пречупения кръст веднага се заменя с българския трикольор. Без забавяне започва организиране на новата българска администрация и на полицейските участъци. Германските офицери са изненадани от топлото посрещане на българските войски, но бързо се приспособяват към новата ситуация, осуетяваща всякакви планове за промяна статута на Вардарска Македония.

След капитулацията на Югославия във Вардарска Македония остават в германски плен около 100 000 югославски войници. Акционните комитети и българските военни власти полагат усилия за освобождаване на всички българи от военнопленническите лагери. Германските коменданти изискват устни, а по-късно и писмени декларации от военнопленниците, с които да потвърдят, че са българи. Комитетите оказват помощ за освобождаването от германски плен и на хървати, словенци, сърби, черногорци и босненци и така демонстрират етническата си толерантност и хуманизъм.

От международноправна гледна точка българската армия влиза в Македония като окупационна сила. Но с подписаната в Белград капитулация и последвалото разпадане на Кралство Югославия отпадат и международните задължения на България към Кралството на сърбите, хърватите и словенците, про-

изтичащи от Ньойския мирен договор от 1919 г. Действията на България са аналогични с тези на Унгария, която през април 1941 г. си връща голяма част от Войводина, отнета и по силата на Трианонския договор от 1919 г. Именно защото съзнава правната уязвимост на понятието „окупация“, Борис III избягва да използва този термин и предпочита по-приемливото „опазване на реда и спокойствието“ в Македония.

Възстановяване на българските училища и културните институции

Водено от желанието за възстановяване на ликвидираните след 1918 г. български училища във Вардарска Македония, правителството на Богдан Филев командирова няколко хиляди учители от Царство България в „новоосвободените земи“. Във всички градове и села се откриват български училища, като в градовете преобладават гимназиите, а в останалите населени места – прогимназиите. В периода 1941-1944 г. във Вардарска Македония съществуват повече от 940 български училища.

В цялата страна започва организиране на Граждански национални клубове, в които се включва елитът на българската интелигенция в Македония. В клубовете се изнасят всекидневни лекции по българска история и култура. Целта е да се повиши интелектуалното ниво на населението, което през сръбската окупация е лишено не само от български училища, но и от културни институции. През юни 1941 г. се изработва статут на гражданските национални клубове, който задължава техните членове да развиват българското национално съзнание и да работят за „бързото приобщаване на Македония към майката-родина и обединяване с нея във всяко отношение“¹³ В Скопие се създава Български университет с два факултета и Народен театър. В Битоля започва работа Народен университет, който организира концерти, беседи, филмови прожекции, честване на културни празници.

Проблемите в българското управление на Вардарска Македония

Поради неопитност и непознаване на историческата съдба на македонските българи част от българските административ-

ни и военни представители във Вардарска Македония се приемат с недоверие от населението. Особено отблъскващо е неадекватното използване на полицейска и военна сила срещу партизаните и техните помагачи. След незначителни партизански диверсии в градовете българската полиция подлага на репресии цивилното население. Така например в Прилеп, който до преди няколко дни посреща с цветя българската армия, полицията се поддава на провокация и започва поголовни арести, придружени с насилие. При сблъсък с бойна група от с. Ваташа (Кавадарци) полицията и армейските части разстрелват седем младежи, някои от които са малолетни. Акционните комитети предупреждават българските власти, че подобна политика е погрешна и укрепва позициите на комунистическата пропаганда.

Прегрешението на властите не е в това, че вземат енергични мерки, за да заловят нападателите, дори не и във временните задържания и разследвания на гражданите, а в губенето на елементарно самообладание и – най-вече – в безогледните варварщини над невинни хора. С това прегрешението става тройно: 1) Партизаните постигат целта си – симулиране на „въстание“; 2) Създадена е желаната от тях омраза към толкова обичаната българска власт в един толкова български град (Прилеп); 3) Показва се, че тази власт не е своя, а чужда и окупаторска, която мрази управляваното население. Израз на такова убеждение е тъжното възклицание на по-възрастните хора: *„Това не са същите българи от Първата световна война!“* България се оказва неподготвена за историческата роля, дадена ѝ неочаквано в Македония в тези дни.¹⁴

През юни 1941 г. скопските интелектуалци Димитър Гюзелов и Димитър Чкатров изпращат изложение до премиера Богдан Филов. В него се изреждат стопанските проблеми пред българското управление във Вардарска Македония:

„1) Налице е опасността от механическо прилагане в Македония на законите, действащи дотогава в Царство България, особено за данъчното облагане и други икономически въпроси;

2) Разпалва се голяма спекула с цените на хранителните продукти;

3) В действие са грабителските машинации при сменяне на динарите с левове, довело до масово изкупуване на заварените в Македония стоки. Търговците от „старите предели“ препродават купеното на тройно по-високи цени и спечелват на един дъх милиони;

4) Расте недостигът на хранителни продукти;

5) Не се зачитат местните добронамерени национални сили и се пренебрегват при участие в устройството на новия живот съобразно със специфичните условия в Македония;

6) Стига се до едно раздвоение в самата власт между местните люде и полицейските началници, които са дошли от България. На тях е заповядано да нямат доверие в местните околийски управители и те сами да управляват, без да се подчиняват. По този начин продължават недоволствата против полицията, злоупотребите, недоверието и грешките;

7) Високи представители на властта се стремят да внесат раздвоение сред македонската интелигенция, за да наложат тесногърдата си политика... Областният полицейски директор Драголов насърчава органите си да обвиняват почти всякого, който критикува грешките им, като крайно подозрителен...“¹⁵

Изтегляне на българската армия и германските планове за Независима македонска държава

На 29 август 1944 г. българското правителство се подготвя за изтегляне на българските части от Вардарска и Егейска Македония. Същия ден изтъкнати дейци на българската интелигенция в Скопие обсъждат въпроса за провъзгласяване независимостта на Македония. Срещата е по инициатива на българския вътрешен министър Александър Станишев, което показва, че зад идеята стои българското правителство. По време на обсъжданията се чуват гласове за провъзгласяване на *Независима Македония*, което да се направи от обществен комитет с участието на водача на ВМРО Иван Михайлов. С това намерение от 2 до 8 септември в Скопие пребивава Иван Михайлов, срещайки се с много свои съмишленици.

На 2 септември областният директор на Скопие Тома Петров е официално информиран за намерението на българското правителство да изтегли армията от Македония. На 5 септември първите български части потеглят към България.

В първите дни на септември 1944 г. Македония влиза в плановете на Хитлер за укрепване на германските позиции на Балканите. На 5 септември 1944 г. правителството на Константин Муравиев се подготвя за скъсване на отношенията с Германия. Хитлер настоява незабавно да се признае независимостта на Македония под германска защита, за да се подготви терен за настъпление срещу България. Упълномощеният да води преговорите с македонския комитет д-р Гарбен обаче дава отрицателна преценка относно неговата способност да действа. Германският пълномощен министър в София Бекерле също се съмнява в успеха на акцията в Македония.¹⁶ Германците влизат в контакт с Иван Михайлов и му предлагат да провъзгласи *Независима македонска държава*. В случая Хитлер е заинтересован от формирането на марионетно правителство в Македония, което да укрепи тила на германските сили след изтеглянето на българската армия. Иван Михайлов отказва, съзнавайки, че всяко подобно действие ще хвърли Македония в ново кръвопролитие. Кръвопролитията обаче не могат да се избегнат. Те са организирани от активисти на Комunistическата партия на Югославия, които извършват масови екзекуции в Скопие, Велес, Прилеп и много други селища. Убитите без съд и присъда около 400 българи са обвинени в „сътрудничество с българските окупатори“.

Четиригодишното българско управление на Вардарска Македония завършва с катастрофа за местното население, което отново трябва да приеме югославската юрисдикция.

Косовският протекторат

Италианската анексия на Албания

Две години преди краха на Кралство Югославия Италия се оказва съсед на Вардарска Македония, Косово и Черна гора. Възползвайки се от политическия хаос в Албания и от благоприятната международна обстановка, на 7 април 1939 г. 30-хилядна

италианска армия извършва десант и окупира страната. Албанският крал Зогу I емигрира в Гърция, а албанската армия не оказва почти никаква съпротива. Под формата на албано-италианска персонална уния Албания е анексирана от Италия, като италианският крал Виктор Емануил III става и албански крал.

Премиерът на албанското марионетно правителство Муштафа Круя изразява настроенията на албанските националисти, желаещи създаването на Велика Албания. Круя вярва, че с помощта на Хитлер и Мусолини Албания може да присъедини територии от съседните държави, населени с албанци. Амбициите на Круя са насочени към Косово, Западна Македония и част от Черна гора. В изнесената на 30 май 1940 г. лекция в Кралската италианска академия Круя обявява идеята за Велика Албания, което става с поощрението на италианските домакини.

Великоалбанската пропаганда се застъпва и от някои представители на католическата църква. В получената голяма популярност книга на католическия деец Марин Сирдани *„Албания и албанците“* авторът изтъква, че *„Велика Албания може да се създаде единствено с подкрепата на Хитлер и Мусолини, които са обещали това“*. Уверен в реализирането на този план, Сирдани настоява обединена Албания да обхваща четири бивши турски вилаета – Янинския, Скадарския, Битолския и Косовския, като Черна гора се свие в границите си преди 1878 г.¹⁷

Окупирайки Албания, Мусолини стъпва на Балканския полуостров, подготвяйки се за военно настъпление срещу Югославия и Гърция. Италианският диктатор има подкрепата на Хитлер, който се съгласява с включването на Средиземноморието и южната част на Балканите в италианската сфера на влияние. Подстрекавайки албанския национализъм, Мусолини оказва натиск върху всички граничещи с Косово страни и така утвърждава ролята на Италия като балкански арбитър.

Военнополитическата обстановка в Косово

Няколко месеца след италианската анексия на Албания в Тирана е формиран нов Косовски комитет под ръководството на Джерим-бег Махмудбегович, родом от косовския град Печ. С помощта на италианската армия отрядите на качаците се

възстановяват и от албанска територия започват саботажни акции в Косово. Германското нападение срещу Югославия на 6 април 1941 г. се посреща с въодушевление от косовските албанци, очакващи с нетърпение гибелта на югославското кралство. Албанците в Косово, Метохия и Западна Македония се надяват, че заличаването на югославската държава ще доведе до обединението на всички албанци в една държава. В навечерието на войната сепаратистките организации на косовските албанци поддържат активни връзки с българското ВМРО и хърватските усташа на Анте Павелич.

След слома на Кралство Югославия Косово е поделено в три зони – германска, италианска и българска. Косово е протекторат, в който се разпореждат военните и цивилни администрации на три държави. В германската зона се формира албанска жандармерия от около 1000 души, както и доброволческите отряди Вулнетара. Италианците стимулират включването на албанските военни съединения в италианската армия, като косовските албанци постъпват с желание в италианските части.

Косовският комитет развива активна дейност на територията на областта като сътрудник на окупационните сили. Водачите на комитета разбират желанието на косовските албанци за обединение с Албания и на тази основа разширяват социалната си база сред албанското население. В областта отново се откриват албанските училища, албанският език се въвежда в местното самоуправление. В италианската окупационна зона албанското национално знаме се развива свободно, което дава самочувствие на албанците и засилва вярата им в скорошното обединение с Албания. Възражда се дейността и на основаната преди войната мюсюлманска организация *Джемиет*.

Една от първите задачи на окупационните власти и на подкрепящия ги Косовски комитет е изселването от областта на сръбските и черногорските колонисти. Отрядите на качаците и други албански националистически групи започват операции за сплашване на християнското население. От април 1941 до април 1942 г. на южната граница на Сърбия се концентрират около 60 000 сръбски бежанци от Косово. Германските окупационни власти в Сърбия се противопоставят на тази политика. Бежанската вълна

създава сериозни проблеми с изхранването и настаняването на сръбските бежанци, което влошава и без това сложната военно-политическа обстановка в окупирана Сърбия. По инициатива на правителството на генерал Недич и на германската военна администрация на 24 и 25 април 1942 г. в Косовска Митровица и Рашка се провежда конференция, посветена на бежанската вълна от Косово. На конференцията се изнасят различни данни за бежанците, като се сочи и бройката от 100 000 души. Въпреки че водачите на косовските албанци и окупационните власти поемат ангажимента за завръщането в Косово на 20 000 бежанци, изселването от областта продължава. На 29 април 1942 г. германският комисар за бежанците Вайман отбелязва, че в Сърбия пристигат нови бежанци от Нови пазар, Косовска Митровица, Вучитрѝн и Подуево, както и от Метохия и Прищина, което означава, че бежанската вълна обхваща и италианската окупационна зона. От българския сектор в Косово са изселени около 5000 сръбски семейства, което представлява най-малко 25 000 души.¹⁸

В края на юни 1942 г. в Косово пристига албанският премиер Мустафа Круя. При срещите си с косовските лидери той настоява да се ускори процесът на насилствено изселване на сърбите, като депортацията трябва да обхване не само сръбските колонисти след 1919 г., но и местните сърби. Круя предлага всички косовски сърби да се обявят за колонисти и чрез косовските и италианските власти да бъдат изпратени в концентрационни лагери.¹⁹ Веднага след заминаването на албанския премиер край Прищина е извършен кървав погром над сръбски семейства.

След капитулацията на Италия през 1943 г. германците поемат военния контрол над Косово и се опитват да прекратят изселванията и репресиите над сърбите. Германското командване си дава сметка, че антисръбската политика на косовските албанци принуждава сърбите да бягат в партизанските отряди, които засилват диверсиите по железопътните и пътните артерии в областта.

Националният фронт „Бали Комбетар

В края на 1942 г. албанските националисти в Косово създават Националния фронт „Бали Комбетар“, оглавяван от Мид-

хат Фрашери и Али Келкира. Антикомунистическата платформа на фронта обединява всички противници на партизанското движение в областта. Фронтът привлича в своите редици и противниците на завръщането на бившия албански крал Зогу в Албания. Фрашери и Келкира ратуват за създаване на Велика Албания на републиканска основа, в която ще се възстанови предвоенното политическо устройство. Въпреки че лидерите на фронта (наричати се балисти) разчитат на подкрепата на западните съюзници, те установяват близко сътрудничество с германските и италианските окупационни сили.

През август 1943 г. в косовското селище Мукай се срещат водачите на *„Бали Комбетар“* и на албанското Движение за национално освобождение (партизаните). Двете страни се споразумяват за създаване на Комитет за спасение на Албания, който ще се бори за обединена Албания. След намесата на Югославската комунистическа партия споразумението е анулирано. ЮКП не приема постановката за присъединяването на Косово към Албания.

Капитулацията на Италия ускорява приближаването на *„Бали Комбетар“* към германците. На 16 септември 1943 г. в Призрен се създава Втората Призренска лига, обединяваща албанските национални движения в Косово. Главни инициатори са водачите на *„Бали Комбетар“*, които съгласуват действията си с германското военно разузнаване (Абвера) в Косово. *„Бали Комбетар“* приема капитулацията на Италия като ново освобождение на албанския народ, водещо до създаването на единна албанска държава. Втората Призренска лига посочва за свой враг партизанското движение в Албания и Югославия, като хвърля срещу него своите въоръжени отряди. Балистите разчитат и на помощта на SS дивизията *„Скендербег“*, в която под германско командване служат албански войници.

Българо-хърватското сближаване срещу Сърбия и Италия *Сърбия в българо-хърватския обръч*

Желанието на България да бъде геополитически център на Балканите и усилията на Независимата хърватска държава да затвърди териториалните си придобивки в Босна и Херцего-

вина правят двете страни естествени съюзници срещу Сърбия по време на Втората световна война. София и Загреб възприемат външнополитическата позиция *„Слаба и изолирана Сърбия – силни и влиятелни България и Хърватия“* и на тази основа изграждат двустранните си отношения.

В края на 1941 г. хърватският външен министър Младен Лоркович посещава София и постига договореност с българската страна за *„постоянни консултации и обмяна на оценки и информация по отношение на Недичева Сърбия“*.²⁰ Лоркович гледа на България като на *„балансър на сръбската експанзия“*, признавайки, че *„една силна България ще бъде гарант за Хърватия, защото така ще се намали сръбското влияние“*. Той също определя отношенията между Независимата хърватска държава, България и Словакия като *„белязани с пълно доверие и ясно съвпадение на интересите“*.²¹

По същото време сходно становище застъпва и българският министър на външните работи Иван Попов, който разсъждава върху възможността за обща българо-хърватска граница. Според Попов това може да се осъществи, ако Хърватия получи териториален коридор в Санджак.²²

Изразявайки мнението на част от управляващите в София, българският дипломат Симеон Радев лансира идеята за привличането на Унгария към българо-хърватския съюз срещу Сърбия. Радев определя Сърбия като *„главният и вечен противник на България и Хърватия“* и смята, че създаването на българо-хърватско-унгарски съюз е *„една от най-важните и конкретни задачи пред българската дипломация“*. Българският дипломат съветва българските политици *„да не следват заблудите на бившия български премиер Кьосеиванов, чието правителство прокарва погрешната идея за сближаване със Сърбия“*.²³

Българо-хърватските планове за политическото и териториалното омаловажаване на Сърбия срещат съпротивата на правителството на генерал Милан Недич. Белград смята, че Независимата хърватска държава трябва да отстъпи цялата територия, намираща се извън границите на предвоенната Хърватска бановина, създадена със споразумението Цветкович-Мачек от 1939 г. Правителството на Недич претендира за Срем и за териториите

източно от реките Босна и Неретва, като не крие апетитите си и към Върбаската бановина със седалище в град Бая Лука.

В края на 1943 г. България и Независимата хърватска държава са обезпокоени от германските планове за превръщането на Сърбия в „стратегически ключ за защитата на Балканите“. През октомври 1943 г. пратеникът на Хитлер в Белград Херман Нойбахер сондира възможността за създаване на „великосръбска федерация“, която ще обедини антикомунистическите сили срещу югославското партизанско движение. В този германски план се отрежда специално място на четническите сили на Дража Михайлович, за които се смята, че са около 80 000 души. Хърватският посланик в София Владимир Жидовец получава специална задача за проучване на „плана Нойбахер“. В началото на 1945 г. Нойбахер посещава Загреб, но не изнася своя план за „великосръбска федерация“. Неблагоприятното за Германия развитие на войната и най-вече капитулацията на Италия принуждава Нойбахер да предложи на хърватите „намирането на *modus vivendi* между хърватския и сръбския народ“.²⁴

В периода 1941–1944 г. България и Независимата хърватска държава изпитват постоянно безпокойство от възможността Сърбия да се превърне в главна опорна база на германските части на Балканите. Българското военно ангажиране във Вардарска Македония и Поморавието играе сдържачна военна роля срещу евентуални сръбски претенции към България. Но София и Загреб се опасяват, че при критични обстоятелства Хитлер може да предпочете сръбските пред българските и хърватските интереси. От своя страна италианското военно командване нерядко налага своите интереси в региона с помощта на генерал Милан Недич и четниците на полковник Дража Михайлович. Германската готовност да се облегне на Недичева Сърбия и италианското съюзничество със сърбите по време на войната е сериозно основание за укрепване на българо-хърватския съюз.

Италианската окупация на Западна Македония и Далмация

Докато окупираната и разкъсвана от гражданска война Сърбия е само потенциална заплаха за София и Загреб, Италия е реална военна сила на Балканите, застрашаваща интересе-

сите на българите и хърватите. Италианският експанзионизъм е особено изразен в Западна Македония и Далмация, където окупационната италианска администрация провежда репресивна политика към българите и хърватите.

От средата на 1941 до началото на 1943 г. българо-италианските отношения се свеждат главно до въпроса за уточняване демаркационната линия между България и Албания в Западна Македония. Решаването на спора за границите се засяга от Борис III при посещението му при Мусолини на 12 юни 1941 г. В срещата на царя с Мусолини е разгледан въпросът за принадлежността на Солун, отстъпването на манастира „Свети Наум“, размяната на население и толерирането на албанците. Кулминационната точка при уреждането на българо-албанския граничен спор настъпва по време на посещението на премиера Богдан Филов в Рим (21–23 юли 1941 г.). Срещата в Рим приключва със споразумение за основа на границите между България и Италия да се вземе линията, определена от външните министри на Германия и Италия във Виена (21–22 април 1941 г.). Едва на 29 март 1943 г. в Тирана е подписана спогодба за демаркационната линия между България и Албания.²⁵

Установената демаркационна линия се тълкува по различен начин от българските и италианските войски особено в района на рудниците за хромов руда Люботрън и Езерин. Това е причината през лятото на 1942 г. да се стигне до въоръжен инцидент, при който има жертви от двете страни.

Българското правителство приема особено болезнено италианските действия за установяване на албанско цивилно управление на територията на Косово, Дебър и Струга. Хърватският посланик в София Владимир Жидовец отбелязва в дипломатическите си рапорти, че според някои от съветниците на българския цар България трябва да получи Тетово, Кичево, Гостивар и Струга. Българският вътрешен министър Петър Габровски определя граничната линия при Охрид и Преспанското езеро като „истинска трагедия“. Той също обвинява италианците, че прекарват границата на 500 метра от центъра на Ресен, за да блокират достъпа на българите до Преспанското езеро. В разговор с Жидовец външният министър Иван Попов заявява, че „итали-

анците не разбират нито стратегическите, нито психологическите последици от окупацията на западната част на Македония... Ако италианците ни върнат само манастира „Свети Наум“ на Охридското езеро, това би било празник за цяла България. Но те не са психолози, за да разберат това“ – признава Попов пред хърватския посланик.²⁶

Хърватското ръководство следи с голям интерес тлеещия българо-италиански спор за Западна Македония, тъй като трябва да решава сходни проблеми в Далмация. Жидовец отбелязва всяка проява на българското недоволство от Италия. Показателен е случаят с българския военен министър генерал Теодоси Даскалов, който напуска поста си, след като заявява на гостуваща в София италианска делегация следното:

„Ако и в бъдеще провеждате подобна политика и провокирате инциденти, българската армия ще ви прогони от Балканите.“

На 21 октомври 1941 г. генерал Даскалов споделя с хърватския посланик, че *„както българската граница с Италия (Албания) трябва да се промени в наша полза, така и въпросът с Далмация трябва да се реши в полза на хърватите, защото Далмация е изцяло хърватска територия“*.²⁷

С подписания от Анте Павелич договор в Рим на 18 май 1941 г. Хърватия изгубва Далмация и се оказва в политическа, военна и икономическа зависимост от Италия. През есента на същата година Италия окупира нови хърватски територии в дълбочина от 50 до 70 км и създава т.нар. демилитаризирана зона. Агресивната италианска политика предизвиква откритото недоволство на ръководните среди в Загреб. През април 1943 г. хърватският външен министър Младен Лоркович е принуден да се оттегли от поста си след намесата на италианския посланик в Загреб. Лоркович си навлича гнева на италианците, след като влиза в конфликт с командващия Втора италианска армия, разположена на хърватска територия. Хърватският външен министър настоява да се преустанови италианската военна помощ за сръбските четници, използвани от Втора армия като антикомунистически милиции.

България и Независимата хърватска държава получават възможност за реванш срещу Италия през септември 1943 г., когато Италия капитулира и излиза от войната. На 9 септември 1943 г. Анте Павелич оттегля подписа си от Римските договори и присъединява Далмация към Независимата хърватска държава. Поглавникът обвинява Италия, че „без знанието на своите съюзници сключва примирие с противника“.

За разлика от Независимата хърватска държава България не може да се възползва от новосъздадената ситуация. В края на септември германските войски влизат в Албания и в Тирана е създаден Временен изпълнителен комитет под контрола на германския емисар Херман Нойбахер. В средата на октомври 1943 г. в Тирана е основан албански парламент, а през ноември се формира прогерманското правителство на Реджеп Митрович, което прокламира неутралитет. Така окупираната от Италия Западна Македония попада под властта на албанското правителство, което е възможно най-неизгодното за българското ръководство.²⁸

БЕЛЕЖКИ

¹ Petranovic, B. Istorija Jugoslavije 1918–1978. Beograd, 1981, s. 262.

² Jonic, Tomislav. Hrvatska vanjska politika 1939–1942. Zagreb, 2000, s. 288–289.

³ Огнянова, Ир. Национализъм и национална политика в Независимата хърватска държава (1941–1945). Докторски автореферат. С., 1999, с. 11–12.

⁴ Petranovic, B., M. Zecevic. Jugoslavija 1918–1988. Beograd, 1988, s. 484.

⁵ Jareb, Jere. Iasopis za suvremenu povijest. Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Zagreb, 1995, s. 412–413.

⁶ Kolanovic, Nada. Mladen Lorkovic Ministar urotnik. Zagreb, 1998, s. 383–387.

⁷ Војиџ, М. Op.cit., s. 195.

⁸ Тошкова, В. България и Третият райх 1941–1944 (политически отношения). С., 1975, с. 48–49.

⁹ Пак там, с. 52.

¹⁰ Манчев, Д. Българските акционни комитети в Македония – 1941, С., 1995, с. 20–22.

- ¹¹ Манчев, Д. Българските акционни комитети..., с. 58.
- ¹² Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. С., 1992, с. 189.
- ¹³ Църнушанов, К. Многократните изяви на националното сам-оопределение на македонските българи. С., 1992, с. 208–212.
- ¹⁴ Църнушанов, К. Принос към историята на Македонската мла-дежка тайна революционна организация. С., 1996, с. 413–415.
- ¹⁵ Пак там, с. 424–425.
- ¹⁶ Тошкова, В. Цит.съч., с. 224–225.
- ¹⁷ Богдановић, Димитрије. Књига о Косову. Београд, 1986, с. 200–201.
- ¹⁸ Богдановић, Димитрије. Књига о Косову..., с. 202.
- ¹⁹ Богдановић, Димитрије. Књига о Косову..., с. 203–204.
- ²⁰ Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izveštaji 1941–1945. Svezak 1. Priredila Nada Kisi? Kolanovi?. Zagreb, 2003, s. 251.
- ²¹ Kolanovic, Nada Kisic. Mladen Lorkovi? Ministar urotnik., Za-greb, 1998, s. 125–128
- ²² Kolanovic, Nada Kisic. Zagreb-Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945. Zagreb, 2003, s. 167.
- ²³ Ibidem, s. 167–168.
- ²⁴ Kolanovic, Nada Kisic. Zagreb-Sofija..., s. 168.
- ²⁵ Тошкова, В. Цит.съч., с. 87–90.
- ²⁶ Kolanovic, Nada Kisic. Zagreb-Sofija..., s. 144–145.
- ²⁷ Ibidem, s. 146.
- ²⁸ Kolanovic, Nada Kisic. Zagreb-Sofija..., s. 153–156.